

AUF DEM HOLZWEG SEIN

Povećeno seni moć dragog prijatelja Slobodana Žunjića

Platon i Aristotel¹ su pokazali da postoje dva učenja u filozofiji; jedno namenjeno neposvećenima u filozofiju, slučajnim i površnim namernicima, željnim da neka znanja steknu bez nekog većeg truda, drugo, kazivano onima što znanje celine vide kao jedini cilj, a mišljenje kao put ka njemu, prekriven izazovima i preprekama.

Filozofija je u svim epohama bila privilegija duhovne aristokratije, mada su je mnogi svojatali i zloupotrebljavali; ono što odista jeste, nikada nije bilo i neposredno dato i samo retki među retkima imali su moć i hrabrost da se odvaže na dugo putovanje ka istini, vodeći sa sobom tek ponekog, dobro procenivši prethodno da li je isti to i zaslužio. Mnogo je zvanih, malo odabranih. Retki su pojedinci koji znaju put duha kojim treba ići, no to ne znači da i oni sami njim obavezno idu; setimo se odgovora Seneke na pitanje: zašto se ne pridržava svoje filozofije koju smatra najboljom: *moja filozofija jeste najbolja, ali ona je za jake ljude, a ja nisam jak.*

¹ Rad je objavljen u *Godišnjaku srpske akademije obrazovanja* (za 2018), Beograd 2019, str. 3-11.

a. Postavljanje pitanja

Svima je poznato kako je Karl Jaspers filozofiranje odredio kao *bivanje na putu* (*Auf dem Wege sein*); reč je o stalnom kretanju ka mudrosti, na što ukazuje već Sokrat kad kazuje da čoveku koji je svestan svog neznanja i nesavršenstva ne ostaje ništa drugo no da se celog života usavršava težeći za mudrošću, koju ne može nikad dosegnuti jer mudrost poseduju samo bogovi koji su (*sophos*) dok čoveku preostaje da tome trajno teži iz ljubavi ka mudrosti te je on *philo-sophos*, svestan toga da mu preostaje samo da sledi mudrost napisanu na zidu hrama u Delfima (spoznaj samoga sebe), koja zapravo kazuje: shvati da su samo čovek a ne bog.

Putevi mogu biti razni i po uzoru na njih misaoni putevi, oni putevi kojima se kreće mišljenje mogu biti ne samo raznovrsniji, no i neizvesniji, jer, s vremenom, mogu, kao nekad utrti putevi, ako niko njima ne hodi, postati zakrčeni ili ponajčešće i neprohodni.

Upravo stoga, putevi (koje kroz šumu krče drvari da bi njima dovlačili u podnožje brega debela sasušenog i potom posečenog drveća), da bi bili prohodni, moraju sve vreme biti u upotrebi; u protivnom, šuma će ih opet zauzeti, zarašće u šiblje, postati neprohodni.

Jednu knjigu svojih studija i predavanja, po kojima je postao široj čitalačkoj publici i najpoznatiji, nemački filozof Martin Hajdeger nazvao je *Holzwege*.

Neki su taj naslov prevodili kao *Šumske staze*, drugi kao *Drvarski putevi* (imajući pod tim pojmom sliku staze/puta koji ostaje za drvarima nakon što su ovi sa stablima sišli s brega, i prešli put, od nove raskršćene površine (*Lichtung*), u ravničarsku čistinu). Nakon temeljnijeg čitanja sakupljenih studija i predavanja u ovoj knjizi ostaje prilično nejasno šta je pod tim terminom imao u vidu sam autor.

U svojoj studiji štampanoj kao pogovor (za izdanje iz 1977) ovoj Hajdegerovoj knjizi, a nastaloj kao rezultat prethodnog rada na jednom od svojih kolokvijuma, nemački filozof i Hajdegerov učenik Valter Biemel² nastojao je da razmotri pitanje kompozicije i jedinstva ove knjige (ne tematizujući pritom njen naslov, očigledno smatrajući da je ovaj sam po sebi razumljiv³). Biemel je pošao od toga, da je u knjizi reč o prikazu istorije metafizike novog veka od Dekarta (*Doba slike sveta*) do Hegela (*Hegelov pojam iskustva*), kod koga metafizika dostiže vrhunac, potom kraja metafizike kod Ničea (*Ničeov stav „Bog je mrtav“*) i da tome sledi prikaz današnje situacije (*Čemu pesnici?*), da bi se knjiga dovršila naglaskom na mišljenju suštine istorije (*Izreka Anaksimandra*), te da

²Biemel, W.: *Zur Komposition und Einheit der Holzwege*, in: Biemel, W.: *Gesammelte Schriften*, Bd. 1, F. Frommann, Stuttgart 1996. S. 335-352.

³Možda i jeste, ali o tome Hajdeger se nigde nije izjasnio. Smatram da je tu ono bitno pretpostavljeno, ali ne bilo gde ili bilo kad izrečeno.

je cela knjiga zapravo rezultat nastojanja da se istorija razume kao sudbina bivstvovanja.

U ovim radovima, po mišljenju Bimela, imamo izloženu Hajdegerovu poziciju. I, to je u redu. *Ali, zašto Holzwege?*

Šta to znači: Hajdegerova pozicija? Šta ovim naslovom Hajdeger želi da kaže? Poznato je da on ne samo da je cenio i odmeravao svaku reč u tekstu, već je posebnu pažnju posvećivao i samim naslovima svojih dela; nesporno je (namerno ili nenamerno) da imamo dvosmislen naslov njegovog glavnog dela *Sein und Zeit* i nisu se kasniji čitaoci s razlogom sporili da li je tu u naslovu glagol (*sein*), ili imenica (*Sein*).

Konačno, nije problem samo u naslovu, već možda i u samom delu. Porazno deluju reči zabeležene nekoliko godina posle objavljivanja *Sein und Zeit*, a danas nam dostupne u Hajdegerovim rukopisima pod naslovom *Schwarze Hefte* (čije publikovanje upravo u toku): „Knjiga *Sein und Zeit* pogrešna je i ne odgovara nivou sopstenog pitanja“.⁴ Kako stoji stvar sa *Holzwege?* Ta knjiga nam donosi pet tekstova (šesti je tek potom, po prvi put dodat u u petom izdanju, iako je nastao petnaestak godina ranije).

Nije li i ovde isti slučaj kao što je to i s naslovom prvog velikog Hajdegerovog dela (*Sein und Zeit*): o kakvom je putu ovde reč? Da li je reč o prohodnom

⁴Heidegger, M.: *Schwarze Hefte* (1931-1938). Gesamtausgabe, Bd. 94, V. Klostermann, Frankfurt am Main 2014 (§ 69).

putu, kojim se svakodnevno ide, ili *Holzwege*⁵
označava nepravilan put, put prokrčen u šumi, ali, put

⁵Die [Redewendung](#) „**Auf dem Holzweg sein**“ beschreibt ein nicht zielführendes Vorgehen und beinhaltet zugleich die Aufforderung, den Irrweg zu verlassen. Das Wort „Holzweg“ steht hier für einen Weg, der in einen Wald angelegt wurde und nicht der Verbindung zweier Orte dient^[1]. Heute wird dies auch als [Rückweg](#) bezeichnet, das Wort „Holzweg“ in diesem Sinne ist seit dem 13. Jahrhundert in Gebrauch und seine sprichwörtliche Verwendung ist seit dem 15. Jahrhundert belegt.^[2]

Der [mittelalterliche](#) Dichter [Ulrich von TÜRHEIM](#) benutzt den Begriff noch im Sinne eines unausgebauten Weges in seinem wohl vor dem Jahr 1243 verfassten „*Tristan*“ (Vers 1393^[3]): „*mît die rehten strâze unt ganc die holzwege hin*“ („er mied die ausgebaute/ebene Straße und ging über die Holzwege“). In der didaktischen Dichtung „*Der Jüngling*“ (wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts geschrieben) des Dichters [Konrad von Haslau](#) steht der Holzweg für einen Weg, der statt des Pfades der Tugend eingeschlagen wird (Vers 1033ff.): „*dar an sich manger verschriet, / der einen holzweg geriet: / der dünket in der beste; / dar nâch so vindt er ronon und este, / die von den boumen sint gerêret; / swelch tumber da niht wider kêret, / daz spriche ich wol in sînen hulden, / der muoz vil unrede dulden*“^[4] („darin irrte sich mancher/indem er auf einen Holzweg geriet:/er dachte, es sei der beste [Weg];/dann aber findet er umgestürzte Stämme und Äste/die von den Bäumen gefallen sind;/wer so töricht ist und nicht umkehrt,/das sage ich in seinem Sinne [oder: zu seinem Besten],/der muss böse Reden über sich ergehen lassen“).

In einer Sittenpredigt des deutschen Predigers [Johann Geiler von Kaysersberg](#) (1445–1510) aus dem Jahr 1495 ist der Holzweg ein Ab- oder Irrweg, der von Gott wegführt: „*man findt under tausent nicht einen, der dem rechten weg nachtrachtet, sonder sie gehn all dem holzweg nach und eilen heftig bisz sie zu der hellen kommen*“ („Unter Tausend [Menschen] findet man nicht einen, der nach dem rechten Weg strebt [hier wohl im Sinne eines gottgefälligen, christlichen Lebens], sondern sie alle folgen dem Holzweg und eilen [darauf] sehr bis sie [letztendlich] in der Hölle

ubrzo zarastao u neprohodno rastinje, put kojim više niko ne ide, pa bi, metaforično, to bio sad samo neprohodan, li u isto isto vreme i *pogrešan* put kako nam govori istorija tog pojma u nemačkom jeziku još od XIII veka, i koji treba ostaviti jer on nije pravi put ka dobru, dakle ka istini i vrlini kako se taj pojam koristi u prvo vreme.

U XV stoleću pod tim pojmom nedvosmisleno se ukazuje na put koji ne vodi k bogu i ka vrlini, već većinu ljudi pogruženih u trku za materijalnom dobiti, vodi u propast jer *Holzweg* je takav put kojim se ne

ankommen“). In seiner Sprichwörtersammlung und in seinen „Tischreden“ verwandte auch [Martin Luther](#) diese Redensart mehrfach.^[4]

Eine Erweiterung erfährt die Bedeutung des Holzweges in einem Sprichwort aus [Ostpreußen](#): „*Jener geht den Holtweg, de andre den Soltweg*“ („Jener geht den Holzweg, der andere den Salzweg“). Hier wird der zu nichts führende Holzweg der [Salzstraße](#) gegenübergestellt, denn zu Zeiten der [Hanse](#) wurde mit dem Salzhandel viel Geld verdient.

Quellen

- (1) Jacob und Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch; Artikel [Holzweg](#)
- (2) [Friedrich Kluge](#): Artikel: *Holzweg*, in: ders., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, bearbeitet von Elmar Seebold, 23. Aufl., de Gruyter: Berlin, New York, 1995, [ISBN 3-11-012922-1](#)
- (3) [Ulrich von Türheim](#), *Tristan-Fortsetzung*, in: Gottfried von Straßburg, Werke. Aus den besten[sic!] Handschriften mit Einleitung und Wörterbuch herausgegeben von Friedrich Heinrich von der Hagen, Band 1, Breslau 1823, Seite 269–321
- (4) Beispiele in: Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch; Artikel [Holzweg](#)

može stići do svetla, samim tim, što on od svetla (*Lichtung*) i odvodi.

Vratimo se našem pitanju: šta je imao u vidu Martin Hajdeger? Jedno je sasvim i jedino sigurno: naslov nije slučajan. No, šta on znači, šta kazuje, i koji je njegov pravi smisao?

b. Samokritika

Marta 1932, nekoliko godina pre nastanka tekstova o kojima je ovde reč, tekstova koji su, po mišljenju Bimela, odraz suštinskih Hajdegerovih stavova, Hajdeger piše: postalo mi je potpuno jasno da sam dospao u situaciju da su mi sva moja pisanija (*Schriftstellerei*) (*Bivstvovanje i vreme, Šta je Metafizika?*, knjiga o Kantu [*Kant i problem metafizike*], *O biti osnova* [*Vom Wesen des Grundes*]) postala strana⁶.

Ima li nekog potresnijeg primera samokritike i ocene sopstvenog dela? Hajdeger kao što vidimo, ne kaže „sva moja dela (Werk)“, već upravo *pisanija*. I to kaže za dela suđenim da postanu najpoznatija,

⁶*Heute (März 1932) bin ich in aller Klarheit dort, von wo mir die ganze vorige Schriftstellerei (Sein und Zeit; Was ist Metaphysik? Kant-Buch, und Vom Wesen des Grundes I und II) fremd geworden ist.* Heidegger, M.: *Schwarze Hefte* (1931-1938). Gesamtausgabe, Bd. 94, V. Klostermann, Frankfurt am Main 2014, 49.

najznačajnija, da uvidima koja u sebi nose budu duhovni znak čitavog stoleća.⁷

Njegovi spisi, nastavlja on u istom paragrafu, čudna su, kao zabačena, zapuštena staza, zarasla u travu i žbunje, koja ima u sebi (budući da je ipak u vremenu čuva) to da vodi u *Da-sein*. No ta staza na čijim krajevima toliko je samo sadašnjeg i lažnog, da se „oznake“ kraj puta često vide kao ono što je daleko važnije no sam put.⁸

To dosad niko nije pokušao da shvati, nastavlja Hajdeger, niko nije hteo da tom stazom prođe „tamo i nazad“. Za tako nešto neophodno je da se zna cilj, preceznije rečeno, prostor, ono mesto (Da) u koje bi put trebalo dovesti. Umesto da to vide, svi govore o „ontologiji“, kao o nečem što je svima poznato.

U ovim rečima Hajdegera sadržano je i više aluzija na narastajući interes za ontologiju (Hartman)); ja bih samo ovde izdvojio i podvukao karakteristike puta o kojem on govori, jer ovaj se

⁷ Ovo nije i jedinstven slučaj. Toma Akvinski se pred smrt takođe negativno odnosio prema svojim radovima nazivajući ih piljevinom. Ne znamo koliko su Platon i Aristotel držali do svojih spisa – u svakom slučaju, i to je izvesno, nisu u njima videli pravu filozofiju, već tehničke tekstove, kojima mi u neznanju istinske filozofije koju su govorili, prilazimo kao svetinji i sa strahopoštovanjem analiziramo svaku reč, svaku potencijalnu zapetu.

⁸Heidegger, M.: *Schwarze Hefte* (1931-1938). Gesamtausgabe, Bd. 94, V. Klostermann, Frankfurt am Main 2014, §49. Obratiti pažnju da se tu pominju „oznake pored puta“ i da će opet, nakon skoro dve decenije imati drugu značajnu zbirku Hajdegerovih izuzetnih radova pod naslovom *Wegmarken*.

fragment završava rečima: *Aber wozu das noch vermerken, wo mir selbst die Frage immer fragwürdiger wird.*⁹

Hajdeger sve vreme vidi narastajući nesporezum oko njegovog dela. *Bivstvovanje i vreme* on je video kao *sredstvo* i *put* dok svi oni koji tu nalaze filozofiju egzistencije to delo tumače kao *cilj* i *rezultat*. Motivi su jasni, kao i razlozi: većina je njegovo glavno delo videlo kao analitiku opstanka (*Da-sein*), što ono i jeste, ali samo utoliko što je priprema za sledeći korak, za postavljanje pitanja o bivstvovanju.

Pogrešne interpretacije dela *Sein und Zeit*, kojih je mnogo bilo u prvo vreme, pored toga što je delo bilo nedovršeno, imaju svoj koren i u tome što se Hajdeger pozivao u to vreme na Kjerkegora (koji je tih decenija postao moda), i, većina je nastojala da pokaže zavisnost Hajdegera od Kjerkegora, a nije videla njegove prave razloge (osim) tematizovanja egzistencije¹⁰ što nije bio njegov krajnji cilj, već put za pripremu da se postavi glavno pitanje, pitanje bivstvovanja kojem je vodilo samo prethodno pitanje analitika onog ko to pitanje postavlja (*Da-sein*).

⁹Heidegger, M.: *Schwarze Hefte* (1931-1938). Gesamtausgabe, Bd. 94, V. Klostermann, Frankfurt am Main 2014, § 49.

¹⁰Kao otvorene probleme u *Bivstvovanju i vremenu* Hajdeger je video u pitanju „utemeljenja“ koje dolazi iz neokantovstva, u određenju onog „egzistentnog“ (Kjerkegor, Dilta), u pitanju naučnosti koju je tematizovala fenomenologija (*Schwarze Hefte*, 1994, § 184).

Postaviti glavno pitanje moguće je samo na putu. U protivnom, ne vidi se pravi problem koji zaklanjaju naklapanja o filozofiji egzistencije, pa bi greška autora, kaže Hajdeger, bila u tome što je prikrio ono glavno (§ 183), a možda je to, pak bila samo „nesvesna“ opreznost zahvaljujući kojoj je ono *glavno* ostalo nevidljivo, skriveno i neprofanizovano.

Opet se susrećemo s temom o tome da pravo znanje treba biti čuvano i sačuvano od njegove zloupotrebe. Filozofija može postojati u popularnom obliku, a da pritom nije filozofija. Hajdeger upućuje na one koji se pozivaju na Kjerkegora i Ničea dokazujući time zapravo da traže oslonac kod onih koji nemaju ni moć ni snagu da se uhvate u koštac s filozofskim problemima, ali i u tome ima kao i u svakom ljudskom stvaralaštvu nečeg pozitivnog; konačno, kaže on, i Hegel koji završava filozofiju, nije je i dovršio, dakle, doveo do kraja (*das Ende gesetzt*), jer više nije razumeo njen početak.¹¹

Hajdeger, jednako strog prema sebi kao i prema svojim filozofskim prethodnicima, jasno ukazuje na to da je filozofiranje način putovanja, a filozofija put. Taj put može biti različit; vidimo ovde, u času njegovog samokritičnog preispitivanja, put može voditi neshvaćenosti, može biti sporedan i zabačen, da se njim retko ide, a može biti i stranputica, na šta

¹¹*Op. cit.*, § 183.

ukazuje jedna njegova vrsta koja čoveka odvodi od istine. Zašto se ovo poslednje dešava?

c. Otvoreno pitanje

Desetak godina kasnije, tačnije 1950. godine, Martin Hajdeger je objavio zbirku tekstova pod nazivom *Holzwege*. Kao uvodnu napomenu on je napisao:

Holz lautet ein alter Name für Wald. Im Holz sind Wege, die meist verwachsen jäh im Unbegangenen aufhören. Sie heißen Holzwege.

Jeder verläuft gesondert, aber im selben Wald. Oft scheint es, als gleiche einer dem anderen. Doch es scheint nur so. Holzmacher und Waldhüter kennen die Wege. Sie wissen, was es heißt, auf einem Holzweg zu sein.¹²

Ove reči više skrivaju no što otkrivaju. Upućuju da je tu glavni pojam šuma. No, kakva šuma?

Šuma pojmova ili šuma pred putnika/namernika iskrsla/isprečena prepreka? Etimologija reči i njena istorija je više no jasna. Hajdeger je sve imao u vidu, a i vremena da se odluči za pravi naslov. Množina u naslovu odnosi se na sve tekstove pojedinačno.

Čini mi se da se i ovde Hajdeger poigrao sa svojim čitoacima, a apsolutno sam uveren da je u naslovu namerno iz pozadine sugerisan drugi smisao,

¹²Heidegger, M.: *Holzwege*, Gesamtausgabe Bd. 5, V. Klostermann, Frankfurt am Main 1977, S. 3.

manje optimističan. On bi bio i pravi izraz Hajdegerovog duha.

Posle neuspeha ili, nepotpunom uspehu, u prvom nastojanju, kada se Hajdegeru činilo da „put je za njega bio veoma lak, prosto igra – u kojoj su stvari dopadale u ruke pre no borba“¹³, sad su se nakon obrata (*Kehre*) stvari opet otele i sa malo veće distance autor se našao u bespuću odakle se ne stiže nikud, pa ni tamo odakle se pošlo.

Putevi su besputni, ne stiže se nikud. Putnik ostaje u samom sebi, bez filozofije kao Arijadnine niti. Šuma nije lavirint koji je ipak, uprkos svojoj mnogoputnosti, sadržavao nadu. Ovde te nade više nema. Čini se da je zapravo nikad niju ni bilo.

Ta nemogućnost kretanja putnika zastalog u bespuću šume koja mu ne dozvoljava ni da se vrati kući, da se vrati mestu odakle se otisnuo u svet, a ni da dospe na traženi proplanak (*Lihtung*), jeste konačna slika stanja u kojem se nalazi danas filozofija.

U nedostatku puta i smernih putokaza sve je prepušteno sebi i osuđeno na lutanje. Ono što ugrožava samu mogućnost lutanja jeste besputnost. Hajdeger u ovoj knjizi daje pet odgovora na temu sudbine i istorije metafizike. No, da li je on time bio zadovoljan, da li je smatrao da je postavljene sebi zadatke rešio, da ih je makar dobro postavio.

¹³*Schwarze Hefte*, Bd. 94, § 171.

Nakon iskustva koje je imao s ranijim spisima, od *Sein und Zeit*, preko spisa o Kantu do *Vom Wesen des Grundes*,¹⁴ od kojih se distancirao već nakon nekoliko godina, a s poznatom napomenom da je „prerano otišao predaleko“, nije li do takvog udaljavanja došlo i ovde, nije li on naslovom knjige naznačio i kritičku distancu koju njegovi čitaoci, opsenjeni samim spisima, nisu ni videli ni prepoznali. Ključ za tako nešto nisu imali, Hajdegerova zapisana razmišljanja bila su im nedostupna (čak četiri decenije posle njegove smrti).

Tome treba dodati da složenosti njegovog mišljenja doprinosila je velika samosvest o svom pozivu protkana izrazitom samokritičnošću. Strogost prema sebi i prema svemu što je napisao i izgovorio mogla je proisteći samo iz urođene sposobnosti građenja spram svega distance koju je imao i stalno negovao.

Veliki ruski filozof Ivan Iljin koji sâm svojim, mnogima slabo, poznatim delom (ne njegovom krivicom) čini epohu u ruskoj filozofiji, pa se čak i ne zna da svog sugrađanina iz Rige Nikolaja Hartmana ima za svog velikog dužnika¹⁵, jednom je prilikom dao

¹⁴Videti gore napomenu 9. Heidegger, M.: *Schwarze Hefte* (1931-1938). Gesamtausgabe, Bd. 94, V. Klostermann, Frankfurt am Main 2014, §49.

¹⁵Videti opširnije: Uzelac, M.: *Disipativna estetika*, Studio Veris, Novi Sad 2007, str. 71-89

izuzetni savet piscima, polazeći od sopstvenog iskustva:

Кто начинает созидать, пусть запасется сначала доброю волею. Кто искренне хочет добра, того не сможет сбить с ног или хотя бы выбить из колеи никакая придирчивость, никакое критиканство. То, чего я действительно хотел, знаю лишь я один и Господь надо мною; то, что мне удалось, пусть критикуют. Но тогда уже не станет критики, которая отняла бы у меня мое доверие к себе, мой жизненный полет, чтобы я отчаялся и отказался.

Чтобы еще более усилить это спокойное равновесие, рекомендуется рвать духовную пуповину, связывающую меня с моим трудом, но не ранее, чем труд окончательно завершится; и тогда, после завершения его, радикально отсечь ее: не задерживаясь более на нем, удалиться, чтобы этот труд, как нечто законченное и преодоленное, воспринимался через мое прошлое, о котором сужу я сам как господин и мастер, «ибо теперь — я смог бы сделать его лучше». Тогда меня уже не представляют как автора таких-то трудов, и я уже неуязвим; совершенно независимо я спорю как критик с другими критиками о моей работе: они уже задевают не меня, а лишь мою тень, лишь мое прошлое, в то время как я сам живу уже в будущем, в моих новых замыслах.¹⁶

Majstorska tajna je u tom presecanju pupčane vrpce, u distanciranju od dela nakon što je ono

¹⁶Iz knjige: Иван Ильин. *Я вглядываюсь в жизнь*. Книга раздумий. Об искусстве жизни. Порицание.<http://rys-strategia.ru/publ/3-1-0-4539>

završeno; ne živeti dalje sa njim, ne biti u njegovoj senci, ne biti zarobljenik njegovog sadržaja. Samo u tom slučaju moguć je pravi odnos prema delu i njegovim mogućim kritičarima, a prvenstveno prema sebi, prema svojim početnim namerama i onom što je od njih ostvareno.

Hajdeger je upravo bio takav mislilac. On sam najbolje je i najbeskompromisnije bio u stanju da oceni sopstveno delo, živeći u situaciji ispunjenoj nesporazumima pa je čak u jednom času i sam napisao prikaz dela *Sein und Zeit*, koji po rečima Bimela ipak nije objavio. Bio je svakako umoran od mnoštva nesporazuma.¹⁷ Poučen ranim iskustom Hajdeger je spise koji su svedočili o obratu poslao u svet sa posebnom porukom zašifrovanom u naslovu.

I ponovo dolazimo do pitanja: *zašto Holzwege?*

Smatram, i možda je to za nekoga jeres, da Hajdeger krajnjim ishodom pomenutih pet spisa nije bio zadovoljan. A iz te situacije nije se imalo kud. Nakon deset godina dodao je na prvo mesto i šesti tekst (*Izvor umetničkog dela*) koji je po vremenu prethodio ostalim tekstovima. Da li je njime hteo da raskrči makar jedan šumski put, ili je i ovaj spis

¹⁷ Time podseća na potrebu koju je imao Marks da sam napiše prikaz svog *Kapitala*; razlika je u tome što je Marks recenziju *Kapitala* dao Engelsu koji je prema njoj napisao niz prikaza (i jedinih u prvo vreme, kad se knjiga pojavila).

svesno poslao u bespuće ne bi li se sa ostalima izgubio
u gustoj nekrčevini?

Vršac,
9. mart 2019.